

Волос О. В. Садово-паркові комплекси міста Миколаєва XIX – XX століть

Опубліковано: Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол. В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та інші. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. – Вип. 10. – 234 с. (До 100-річчя з дня народження академіка Івана Олександровича Гуржія). – С. 157-160.

О. В. Волос

САДОВО-ПАРКОВІ КОМПЛЕКСИ МІСТА МИКОЛАЄВА XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено окремі сторінки історії створення садово-паркових комплексів у Миколаєві. Звернено увагу на залучення міських жителів, особливо учнів, до зародження традиції проведення щорічних днів деревонасадження.

Ключові слова: *свято деревонасадження, садово-паркові комплекси, сквер, озеленення, наукове товариство.*

Наприкінці XIX століття громадськість Миколаєва активно залучилася до загальнодержавної практики проведення свят деревонасадження, що в умовах степової України набували особливого значення. Із минулого степового краю відомо чимало фактів про масштабні висадження відомими землевласниками лісових масивів. Херсонська губернія, яка особливо потерпала від нестачі лісів, мала багаторічний досвід лісорозведення, як відомими в краї приватними особами, так і земськими органами, що намагалися діяти спільно з державою та всіма зацікавленими в залісненні степових просторів. До цього часу жителів Миколаївщини радують штучно створені в XIX столітті лісові насадження: Радинська та Володимирська дачі. На початку 1900-х років до щорічних висаджень дерев почали залучатися жителі міст Херсонської губернії. Тому висвітлення менш розроблених аспектів історії лісорозведення в південній Україні, а саме організація та проведення свят деревонасадження в містах, дозволить окреслити особливості та труднощі процесу озеленення на місцях, і на основі виявлених архівних матеріалів та інших історичних джерел дослідити практику свят у місті Миколаєві й залучення до них громадськості.

Завдання – звернути увагу сучасників на доцільність використання досвіду лісорозведення в минулому та необхідність продовження сьогодні традиції попередніх поколінь.

Про практику деревонасаджування в Херсонській губернії протягом ХІХ століття маємо чимало досліджень та публікацій. За своїм змістом – це різнопланові матеріали. Серед них – спогади та описи власного досвіду землевласників, які займалися лісорозведенням у своїх маєтках [1; 2; 3], аналіз досягнень і проблем, із якими стикалися херсонські господарі, висаджуючи лісові масиви в степовій зоні [4; 5; 6], виклад загального стану справи лісорозведення в губернії. Так, в історичному нарисі з лісорозведення в Херсонській губернії І. Полетаєв розкрив становлення, основні проблеми та недоліки степового лісорозведення, відстоював ідею розведення в регіоні білої акації [7]. Наукова громадськість активно долучилася до вирішення проблем, пов'язаних із лісорозведенням у степових районах України та вироблення рекомендацій по його здійсненню. В працях Г. М. Висоцького велика увага приділена вивченню ґрунтових і кліматичних умов для штучного лісорозведення в степу, співвідношенню головних та підгінних порід, виробленню науково обґрунтованого деревно-чагарникового типу насаджень із перевагою дуба [8]. Практичні прийоми розведення акації, а також поради щодо висадження та догляду інших порід дерев, придатних для степу, були викладені В. Гомілевським [9]. Щодо озеленення Миколаєва маємо теж чимало різної інформації, яка дозволяє відстежити історію деревонасадження на території міста починаючи від розпоряджень Г. Потьомкіна в 80-х роках ХVІІІ століття розвести сади в Миколаєві та Богоявленську до проведення щорічних міських свят озеленення на початку ХХ століття. Важливу роль в їх проведенні відігравав Миколаївський відділ Імператорського Російського товариства садівництва, який був ініціатором і організатором свят. Про внесок відділу в цю справу дізнаємося зі щорічних звітів відділу [10; 11; 12]. Про загальний стан озеленення Миколаєва наприкінці ХІХ століття дізнаємося з праці Я. Етінгера [13]. З появою на

місцях виборних органів самоврядування – земств, лісорозведення в степу стало одним із напрямів діяльності, яким почали опікуватися земські установи Херсонської губернії. На засіданнях земських управ, під час зборів земських гласних обговорювали можливості та проблеми розведення лісу в губернії, вироблялися різні проекти заліснення [14]. Аналіз опублікованих земських матеріалів із цього питання дозволяє стверджувати, що проблемою переймалися відомі земські діячі краю, науковці, службовці земських повітових управ [15]. Сьогодні про озеленення Миколаєва маємо окремі публікації, в основному присвячені розвитку садово-паркової культури міста [16, 31-33; 17, 179-192]. Отже, саме найменш висвітленим подіям із історії озеленення Миколаєва, а саме влаштування міських свят деревонасадження, присвячене дослідження.

Географічне розташування міста Миколаєва є унікальним, бо саме тут неосяжний український степ зустрічається з Бузьким лиманом, у який впадає річка Інгул. Із моменту заснування міста значну увагу приділяли створенню садово-паркових ділянок, які мали пом'якшувати засушливий степовий клімат місцевості й одночасно облаштовувати побут населення, що заселяло територію Північного Причорномор'я. В книзі Етінгера розкрито історію започаткування озеленення міста та зауважено на важливу роль у цій справі Морського відомства, якому належала значна частина земель. У 1897 році відомству належали вісім садових і паркових насаджень у місті [13, 4-6]. З часом відомство почало передавати безкоштовно та на орендних умовах землі жителям міста під дачі та хутори, виступило ініціатором висадження садів. За розпорядженням Г. Потьомкіна в 90-х роках XVIII століття були розроблені перші плани Богоявленського та Спаського садів і замовлені для висадки десятки тисяч фруктових дерев, до п'яти тисяч дубочків, а також виноград, кущі смородини та маслини, які доставляли з різних міст: Ясс, Москви, Єлисаветграда та інших. Протягом XIX століття своїм прикладом залучатися до процесу озеленення заохочували жителів міста відомі городяни та місцеве керівництво. Адмірал, маркиз І. І. де Траверсе біля

будинку головного командира заклад сад, який отримав назву Адміральський. Територія саду на південному-заході переходила в ландшафтний парк, де переважали дикорослі дерева, його миколаївці назвали Дикий Сад. За часів А. С. Грейга, на неупорядкованій ділянці міста – звалищі, заклали Морський бульвар, який згодом став найулюбленішим місцем відпочинку городян. Жителі Миколаєва впродовж десятиліть завзято озеленяли кожную садибу, кожную громадську споруду – лікарню, гімназію. В передмісті було висаджено чимало фруктових садів, які займали майже 150 десятин. У результаті наполегливої праці містян із озеленення наприкінці ХІХ століття все узбережжя Миколаївського півострова перетворилося в цілковитий зелений масив.

Із появою Миколаївського відділу Імператорського Російського Товариства садівництва на початку 80-х років озеленення міста набрало продуманого наукового характеру. Основними своїми завданнями члени відділу вважали: науковий пошук раціональних способів заліснення в умовах степу та піщаних околиць міста зокрема; заохочення місцевого населення до розвитку лісівництва, садівництва, городництва, квітникарства; пропаганду корисної інформації про різні породи дерев, що придатні для степової зони, нові городні культури, доцільні способи й прийоми обробки ґрунту, догляду за висадженими деревами та рослинами, практичні відомості про облаштування скверів, парків. На початку своєї діяльності відділ Товариства отримав в оренду ділянку землі, на якій був розбитий чудовий сад, закладений дослідний виноградник, де вирощували два десятка сортів винограду та відкрита експериментальна школа для практичного відбору найкращих сортів абрикос і шовківниці, придатних для кліматичних особливостей степу.

Наприкінці 90-х років Миколаївський відділ Товариства активно підтримував ініціативи Південно-Російського товариства акліматизації рослин із приводу укріплення схилів ярів і балок, вироблення рекомендацій стосовно висадження в степовій зоні лісосмуг, які мали захищати поля від

суховіїв, а також озеленення південних міст, що потерпали від нестачі лісових насаджень. Саме енергійність дій наукових товариств сприяла залученню до справи озеленення на місцях громадськості. В періодичній пресі активно обговорювали починання науковців і ставлення до них місцевих органів самоврядування, які були змушені активізувати свою діяльність в справі озеленення населених пунктів. До щорічних масових висаджень дерев почали залучати учнів місцевих навчальних закладів із метою виховання в них бережного ставлення до дерев, формування вмінь та навичок догляду за ними та розуміння важливості лісу в житті людини. Підготовка до проведення висаджень дерев була масштабною та набувала статусу свята, участь в якому приймала велика кількість жителів міста. Заздалегідь із учнями проводили роз'яснювальну роботу стосовно практичної доцільності лісорозведення. Під час бесід із школярами в основному увагу приділяли наступним питанням: вплив лісу на клімат країни (підтримання помірної вологості повітря, збагачення повітря киснем, захист від вітрів); значення лісу для повноводності річок (захист снігового покриву від швидкого танення навесні, більш тривале збереження ґрунтової вологи та рівномірне її витрачання); важливість лісу для сільського господарства (наочний приклад у розподілі врожайності зернових культур попереднього літа в залежності від близькості лісів); дерево, як будівельний матеріал і паливо; вплив лісу на фауну країни, і, нарешті, вплив усіх перелічених факторів на гігієнічну і побутову сторони життя людини. «Хто посадить дерево, того благословлять онуки», так Клавдія Лукашевич, відома дитяча письменниця, педагог, член Російського жіночого благодійного товариства розпочала свій виклад матеріалу в популярній на початку ХХ століття книжці «Свято деревонасаджень», в якій розповідалося про морально-етичну користь свята, містилися матеріали та пропозиції щодо його організації, значення участі в ньому школярів [18, 3].

Головне Управління землеустрою і землеробства звернулося до Міністерства народної освіти з клопотанням «Про організацію в навчальних

зкладах свят деревонасадження в певний для кожного кліматичного району день», а лісове відомство зобов'язалося безкоштовно відпускати посадочний матеріал, церква згодилася підтримувати ці заходи. Всі зацікавлені учасники активно взялися до справи, і проведення свят стало традицією. Після перших років проведення свят Міністерство народної освіти у 1901 році видало циркуляр про організацію деревонасаджень.

На сторінках тогочасних газет, що видавали в Херсонській губернії, регулярно висвітлювали досвід організації та проведення свят у містах і містечках степового краю. Так, в одному з номерів «Одеського листка» подано відомості про озеленення Миколаєва та ефективну діяльність у цій справі будівельного відділу Міської Думи на чолі з П. А. Михайловим. Досягнення Михайлова були настільки значними, що на його честь городяни назвали один із закладених ним скверів. В 1901 році за ініціативою Михайлова висадили новий Аркасівський сквер, який попередньо належав Морському відомству та наприкінці XIX століття був у занедбаному стані, через довготривалий процес передачі його місту. Для проведення робіт Міська Дума виділила 1 500 рублів. Спочатку провели плантаж – глибоку (на 40-80 см) обробку ґрунту спеціальними плантажними плугами. Напередодні проведення свята деревонасадження, поверх плантажу, викопали ямки під дерева та кущі. Першими на почесному місці висадили кілька пірамідальних туй та 3-х річні саджанці акації *inermis*, подаровані на свято членом Відділу Є. А. Бергом. На інших куртинах (окремі ділянки саду, скверу) школярі висадили клен американський, ясен американський і звичайний, дуб звичайний, гледичію, шовковицю, софору, лох, різновиди бересту й акації та кілька видів чагарників, при звичаєних до кліматичних умов степової зони. Завзяту роботу дітей: один тримав саджанець над ямкою, інший розправляв коріння, третій підсипав землю та поливав, підтримували робітники служби Міського садівника та солдати. Учні принесли з дому стрічки й ярлички та прикріпили їх до своїх саджанців, щоб

потім дізнатися про долю висаджених дерев. Найбільшою проблемою був догляд за молодими деревами, які потребували регулярного поливу, а водогону місто не мало. Протягом літа багато дітей відвідували плантацію, поливали свої дерева та знищували навколо них бур'яни [19].

За статистичними даними Відділу відомо, що у святі деревонасадження 1901 року в Миколаєві взяли участь 700 учнів, які висадили майже 2 тисячі дерев і кущів. До свята відділ Товариства садівництва на свої кошти надрукував і роздав 2 тисячі примірників брошури «Краткие наставления к рациональной посадке кустов и деревьев, сообразно условиям их роста и местным особенностям почвы» [12, 17-19]. Члени Товариства визнали, що гуманна і безкорисна мета першого свята деревонасадження, проведеного в Миколаєві, була досягнута, і воно залишило у дитячих душах добродійний слід.

З архівних матеріалів довідуємося про підготовку проведення свята деревонасадження в Миколаєві в 1903 році. Міське свято розпочали готувати ще з березня. Жителі спільно з Управою визначили, де закласти новий сад або сквер, яку кількість посадкового матеріалу та води необхідно. З конкретною датою проведення свята навчальні заклади міста визначалися самостійно в межах останньої декади березня місяця та замовляли необхідну кількість дерев та кущів. Так, директор Олександрівської гімназії в листі до Градоначальника О. А. Енквіста замовив 360 дерев і 800 відер води [20, 2], адміністрації Миколаївського механіко-технічного училища та Миколаївської другої жіночої гімназії свято запланували на 29 березня й замовили по 22 дерева та 1-й бочці води, церковнопарафіяльні школи свято провели 28 березня [21, 5-7, 9, 10].

Детальний сценарій проведення весняного свята в Миколаєві розробив відділ Імператорського Російського товариства садівництва, члени якого отримали дозвіл на його влаштування [22, 4, 4(зв.), 8, 8(зв.)]. Голова Товариства доктор Е. Е. Кібер очолив підготовчі роботи. Питань, які доводилося вирішувати було багато. Заздалегідь, восени, доктор Кібер

придбав молоді деревця 3-х – 5-ти річного віку в Чабанівському розпліднику, які на зиму прикопали в саду голови Товариства. Також спеціально заготували необхідний для цього інструмент із розрахунку 2 лопати та 1 лійка на 6 учнів. Для розробки свята була створена спеціальна комісія, до якої ввійшли: Е. Е. Кібер, Є. А. Берг, які забезпечили свято саджанцями; А. Ф. Грачов підготував ділянки для висадження дерев; генерал-майор А. В. Фок, лісоторговець П. Р. Авраамов і П. А. Михайлов – член міської Думи забезпечили учасників інструментами; О. М. Кібер, А. П. Подьяпольський, М. Г. Филипович і С. К. Кузнецов займалися оформленням свята [12, 19]. За програмою свято мало 2 відділення, а саме висадження дерев і загальна урочистість із поливкою саджанців. Всі моменти свята чітко були продумані та прописані, і програма складалася з 21 параграфа [21, 41, 41(зв.), 42, 42(зв.), 43]. Для створення настрою були задіяні військові хори та духові оркестри Миколаївського резервного піхотного полка, 58 піхотного Празького полка, які виконали народний гімн «Боже царя храни» і гімн «Коль славен наш Господь», а потому супроводжували роботи музикою [21, 3, 11]. У ці дні особлива увага приділялася масовості, проводилися народні гуляння, для дітей влаштовували пригощання солодощами. Майже скрізь у святкуванні приймали участь священнослужителі. Своє сприяння надавали губернатори, повітові та волосні земські начальники, а землевласники виділяли безкоштовно саджанці учасникам свят деревонасадження. Саме спільні зусилля представників різних наукових товариств, приватних осіб, які виділяли на проведення свят значні кошти та державних установ, свята мали успіх і проходили вдало.

Ініціативу доктора Кібера, стосовно проведення свят деревонасадження в Миколаєві, громадськість міста активно підтримала та визнала бажаною й своєчасною. Свята мали величезне виховне та освітнє значення для міських жителів, які щороку залучалися до озеленення міста та бережного ставлення до висаджених дерев. З часом практика деревонасадження почала позитивно впливати на кліматичні особливості запорошеного, спекотного міста

Миколаєва, яке постійно потерпало від суховіїв, а містяни все більше переконувалися в необхідності щорічних висаджень дерев.

Отже, досвід озеленення степового краю, що був напрацьований попередніми поколіннями та досліджений сучасниками, дозволяє: врахувати позитивні складові цього процесу, зауважити на доцільності щорічного проведення деревонасадження в південній Україні сьогодні, продовжити формування бережного та свідомого ставлення жителів до лісових насаджень особливо в умовах глобального потепління. В перспективі подальше вивчення історії озеленення степового краю дозволить виявити малодосліджені факти, з'ясувати нові імена учасників лісорозведення, які вплинули на ситуацію заліснення та збереження лісових висаджень у минулому.

1. Кирьяков М. М. Взгляд на лесоводство и садоводство Херсонской губернии / М. М. Кирьяков // Сборник статей о сельском хозяйстве юга России. – Одесса, 1868. – С. 719-725.
2. Скаржинский В. П. Отчего мы мало разводим леса? / В. П. Скаржинский // Сборник статей о сельском хозяйстве юга России. – Одесса, 1868. – С. 761-772.
3. Скаржинский В. П. Первые и последние душевные мечты Новороссийского старожила / В. П. Скаржинский // Сборник статей о сельском хозяйстве юга России. – Одесса, 1868. – С. 774-783.
4. Хрусталева П. Трикратский сад / П. Хрусталева // Записки общества сельского хозяйства южной России. – Одесса, 1845, № 1; С. 57.
5. Палимпсестов М. Древесные питомники г. Скаржинского в 1852 г. / М. Палимпсестов // Записки общества сельского хозяйства южной России. – Одесса, 1853, № 10. – С. 466.
6. Струков Д. О лесных насаждениях и о запрудах херсонского помещика Скаржинского / Д. Струков // Журнал Министерства государственных имуществ, часть 47, № 2, 1853.

7. Полетаев И. Заметки о степном лесоразведении / И. Полетаев. – СПб.: тип. Каршбаумана, 1879. – 18 с.
8. Высоцкий Г. Н. О степном лесоразведении и степном лесоустройстве : (докл., чит. в 1915 г. в заседаниях Лес. Отд. Киев. О-ва Сел. Хоз-ва и С.-Х. Пром-сти) / Г. Н. Высоцкий. – Киев.: тип. А. И. Гросман, 1916. – 80 с., 10 ил.
9. Гомилевский В. И. Основание лесоразведения в степях южной России: Акация (*Robinia pseudoacacia*): Ее история, употребление и лесоразведение: Руководство для землевладельцев / В. И. Гомилевский. – Одесса, тип. П. Францова, 1880. – 271с.
10. Отчет о деятельности Николаевского отдела Императорского Российского общества садоводства в 1895 году. – Николаев, 1896. – 15 с.
11. Отчет о деятельности Николаевского отдела Императорского Российского общества садоводства в 1897 году и отчет о выставке садоводства, огородничества, шелководства и пчеловодства. – Николаев, 1898. – 47 с.
12. Отчет о деятельности Николаевского отдела Императорского Российского общества садоводства в 1901 году. – Николаев, 1902. – 21с.
13. Этингер Я. Садоводство города Николаева Херсонской губернии и его окрестностей / Я.Этингер. – Одесса: «Славянская» тип. Н. Хрисогелос, 1897. – 35 с.
14. О лесоразведении и ирригации в Одесском уезде / Доклад Одесской уездной земской управы XI очередному земскому собранию Одесского уезда в мае 1875. – Одесса: тип. П. Францова, 1875. – 54 с.
15. Курис И. И. Доклад пятому съезду русских сельских хозяев по вопросам «О средствах к сохранению и сбережению лесов» / И. И. Курис. – Одесса: тип. Л. Нитче, 1879. – Без загл. листа. – 24 с.
16. Гаврилов С. Бульварная традиция и садовая культура / С. Гаврилов, Ю. Любаров // Николаев 220 лет: очерки истории жизни города и горожан. – Николаев: Любаров Е. И., 2009. – 207 с.: цв. ил.

17. Крючков Ю. С. Сады, скверы и бульвары / Ю. С. Крючков // Град Святого Николая: путеводитель по старому Николаеву. – Николаев: «Возможности Киммерии», 2003. – 256 с.
18. Праздник древонасаждений: уроки любви к природе / сост. Кл. Лукашевич. – [Переизд. сб. «Школьный праздник древонасаждений» изд. в 1911 г.]. – Москва: Амрита-Русь, 2010. – 214, [6] с. : ил., ноты.
19. О древонасаждении в Николаеве // Одесский листок – Одесса: тип. «Одесского листка», 1901. – № 269. – 18 октября.
20. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 559.
21. ДАМО. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 560.
22. ДАМО. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 142.

Volos O. V. Park and Garden complexes in Mykolayiv city in the XIX – early XX century.

The article describes some parts of the history of laying out and development of park and garden complexes in Mykolayiv city. Special attention is given to participation of locals, especially school pupils, in the beginning of tradition of annual events for trees planting.

Key words: trees planting events, park and garden complexes, mini-parks, planting of greenery, scientific society.